

Розділ 1

.....

**МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ І СВОБОД
ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В ЮРИДИЧНІЙ НАУЦІ**

.....

**THE MECHANISM FOR REALIZING THE RIGHTS AND
FREEDOMS OF HUMAN AND CITIZEN IN LEGAL SCIENCE**

Миколенко О. І.

доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри
адміністративного та господарського права
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
ORCID ID: 0000-0002-9755-9454
(м. Одеса)

Анотація

Визначено сучасний рівень досліджень механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина в юридичній науці та здійснено критичний аналіз думок, представлених з цього приводу в наукових джерелах. З'ясовано, що в поодиноких наукових працях в повному обсязі аналізується поняття «механізм реалізації прав і свобод людини та громадянина», більшість же досліджень фрагментарно висвітлюють окремі аспекти цього поняття. Зроблено висновок, що дослідження правового механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина в публічно-правовій та приватноправовій сферах є розпорошеними, суперечливими за змістовним наповненням, неповними та не завжди науково обґрунтованими. Запропоновано правовий механізм реалізації прав і свобод людини та громадянина визначати як сукупність взаємодіючих правових засобів, за допомогою яких забезпечується реалізація суб'єктивних прав осіб у публічно-правовій та приватноправовій сферах. Встановлено, до елементів

правового механізму реалізації прав і свобод особи відносяться: 1) норма права; 2) суб'єкти права, які реалізують свої суб'єктивні права через передбачені національним законодавством форми або забезпечують їх реалізацію; 3) форми реалізації норм права; 4) правове виховання, правова ідеологія, правова культура і правова свідомість учасників правовідносин щодо реалізації прав і свобод особи. Запропоновано виділяти чотири форми реалізації норми права, які забезпечують реалізацію прав і свобод особи: 1) дотримання; 2) виконання; 3) використання; 4) застосування.

Summary

The study defines the current level of research into the mechanism for the realization of human and civil rights and freedoms in legal science and carries out a critical analysis of the opinions presented in this regard in scientific sources. It has been studied that in a few scientific papers the concept of «mechanism for the realization of the rights and freedoms of man and citizen» is analyzed in full, most studies fragmentarily cover certain aspects of this concept. It is concluded that studies of the legal mechanism for the implementation of human and civil rights and freedoms in the public law and private law spheres are dispersed, contradictory in content, incomplete and not always scientifically substantiated. A legal mechanism for the realization of the rights and freedoms of a person and a citizen is proposed to be defined as a set of interacting legal means through which the realization of the subjective rights of persons in the public law and private law spheres is ensured. It has been established that the elements of the legal mechanism for the realization of the rights and freedoms of the individual include: 1) the rule of law; 2) subjects of law exercising their subjective rights through the forms provided for by national legislation or ensuring their implementation; 3) forms of implementation of the rules of law; 4) legal education, legal ideology, legal culture and legal consciousness of participants in legal relations for the realization of the rights and freedoms of the individual. It is proposed to distinguish four forms of implementation of the rule of law, ensuring the implementation of the rights and freedoms of the individual: 1) compliance; 2) performance; 3) use; 4) application. Attention is focused on the fact that compliance with the rule of law acquires its manifestation in a passive form and consists in keeping a person from certain undesirable actions, qualified in law as «prohibitions» and «restrictions». It was found out that the implementation as a form of implementation of the

rule of law is the implementation of legal obligations that are assigned by national legislation to the person. It has been established that the use as a form of implementation of the rule of law, firstly, is associated with the use by a person of his subjective right, secondly, is carried out not under duress, but of his own free will, thirdly, occurs, as a rule, according to clearly defined in the national procedures legislation. It is concluded that application, as a form of implementation of the rules of law, is, firstly, of an individual nature, secondly, it is implemented exclusively by a subject with authority, thirdly, it has a service character in relation to other forms of implementation of the rules of law, and fourthly implemented exclusively within the framework of public law relations.

ВСТУП

Поділ національного права на публічне і приватне право інколи проводився і в публікаціях радянського періоду. Втім, починаючи з початку 90-х років минулого століття його стали використовувати як один із основних методологічних підходів вивчення правових явищ в Україні. Не секрет, що більшість приватних прав і свобод особи охороняється та захищається завдяки існуванню публічно-правових механізмів (наприклад, цивільний процес є яскравим прикладом публічно-правового захисту приватних прав особи). Разом з тим, в Україні досить низький рівень досліджень механізму реалізації прав і свобод особи в публічно-правовій та приватноправовій сферах.

Розмежування публічного та приватного права є однією із ключових проблем теорії держави і права, адже ці дві «підсистеми», по-перше, використовують різні методи правового регулювання (публічне право – імперативний метод, приватне право – диспозитивний метод), по-друге, мають різних суб'єктів з різними формами участі у правовідносинах (публічне право – суб'єктів з владними повноваженнями, які у правовідносинах реалізують свої владні повноваження, приватне право – автономних суб'єктів, які на договірній основі вступають у правовідносини), по-третє, мають свій особливий механізм реалізації прав і свобод особи.

Якщо перші два аспекти розмежування публічного і приватного права більш менш досліджені в науковій літературі, то механізм публічно-

правової і приватноправової реалізації прав і свобод особи залишається малодослідженим.

Окремі питання правового механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина були висвітлені в працях таких вчених, як С. М. Алфьоров, І. В. Болокан, Г. М. Глибіна, А. М. Денисова, В. Б. Дубовик, С. О. Лисенко, Є. Ю. Петров, О. О. Санжара, Ю. О. Шматова та ін. Слід зазначити, що ця проблематика розкривається в науковій літературі в контексті галузевого правового регулювання і не враховує узагальнених підходів публічного та приватного права.

Цілями даного дослідження є:

- визначення рівня досліджень механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина в юридичній науці та здійснення критичного аналізу думок, представлених з цього приводу в наукових джерелах;
- критичний аналіз концепцій щодо елементів правового механізму реалізації прав і свобод особи та обґрунтування авторської позиції з цього питання;
- характеристика форм реалізації норм права, що забезпечують реалізацію прав і свобод особи в публічно-правовій і приватноправовій сферах.

Визначення особливостей публічно-правового і приватноправового механізмів реалізації прав і свобод людини та громадянина, а також з'ясування їх елементного складу є насущним і перспективним предметом досліджень сучасної юридичної науки.

§ 1. Рівень досліджень механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина в юридичній науці

Цікаво, що в юридичній науці зі словом «механізм» завжди відбуваються певні метаморфози в залежності від об'єкта дослідження і методів суб'єкта дослідження, які він для цього використовує. Єдине, що об'єднує майже всіх дослідників, це те, що «механізм» на відміну від понять «система» і «структура» являє собою набір елементів, які розкривають рух якогось правового явища від умовного початку до певного правового результату. І якщо поняття «система» і «структура» більше

характеризують статику правових явищ (наприклад, система права, система правових гарантій, структура норми права і ін.), то «механізм» – їх динаміку, рух правових процесів, динаміку розвитку правових відносин чи інших правових явищ (наприклад, судовий механізм захисту цивільно-правових прав, механізм реалізації права особи на доступ до публічної інформації і ін.).

Втім, хотілося б поступово розглянути основні тенденції досліджень механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина, які представлені сьогодні в наукових джерелах. До того ж, лише в поодиноких працях в повному обсязі аналізується поняття «механізм реалізації прав і свобод людини та громадянина». Більшість же досліджень фрагментарно досліджують окремі аспекти цього поняття. Наприклад, С. М. Алфьоров зосередив свою увагу на адміністративно-правовому механізмі протидії корупції [1]. На підставі аналізу думок відомих адміністративістів він робить наступні висновки.

1. «Адміністративно-правовий механізм – це система правових засобів, які інтегровані та організовані таким чином, що дозволяють послідовно та ефективно забезпечити правове регулювання суспільних відносин нормами адміністративного права» [1, с. 293].

З цим твердженням не можемо в повному обсязі погодитись, адже автор ототожнює два поняття «механізм адміністративно-правового регулювання» і «адміністративно-правовий механізм». Якщо перше поняття дійсно розкриває послідовність правового закріплення суспільних відносин в нормах права, функціонування правовідносин у суспільстві через реалізацію суб'єктами права своїх суб'єктивних прав чи юридичних обов'язків, можливі варіанти реалізації суб'єктивних прав чи юридичних обов'язків та варіанти актів застосування норм права (тобто розкривається механізм адміністративно-правового регулювання суспільних відносин), то друге поняття лише акцентує увагу, що певний правовий механізм забезпечується нормами адміністративного права, але він розкриває не стільки механізм правового регулювання суспільних відносин, скільки механізм публічного управління, механізм притягнення особи до юридичної відповідальності, механізм протидії корупції і ін., які регламентуються нормами адміністративного права. Також поняття «механізм адміністративно-правового регулювання» розкриває нам процес перетворення нормативно зафіксованого правила поведінки у реальне життя (підкреслимо, що це відбувається без прив'язки до слова «ефектив-

ність»). Поняття ж «адміністративно-правовий механізм» завжди акцентує увагу на ефективності існуючого механізму, намагаючись визначити його оптимальність, економічність та продуктивність.

Співвідношення понять «механізм адміністративно-правового регулювання» і «адміністративно-правовий механізм» приблизно таке ж як у понять «система права» і «правова система». Здавалося б поміняли місцями слова, але суттєво змінюється змістовне і юридичне наповнення термінів. На нашу думку, адміністративно-правовий механізм – це система передбачених нормами адміністративного права правових засобів, які дозволяють послідовно та ефективно забезпечити, наприклад, публічне адміністрування, реалізацію повноважень суб'єктом владних повноважень, захист порушених прав у публічно-правовій сфері, тощо. Власне тому словосполучення «адміністративно-правовий механізм» завжди використовується у прив'язці до якогось конкретного явища правової дійсності. Наприклад, у працях С. М. Алфьорова використовується словосполучення «адміністративно-правовий механізм протидії корупції» [2, с. 39-43].

2. *«Адміністративно-правовий механізм протидії корупції – це система правових засобів, які інтегровані та організовані таким чином, що дозволяють уповноваженим суб'єктам послідовно та ефективно здійснювати діяльність із протидії корупції за допомогою заходів адміністративно-правового характеру»* [1, с. 294].

Складається враження, що С. М. Алфьоров виключає з переліку механізму протидії корупції самих суб'єктів, що вповноважені запобігати проявам корупції в Україні. Такий підхід вважаємо помилковим при характеристиці адміністративно-правового механізму, адже ефективність такого механізму часто залежить і від набору суб'єктів, які реалізують повноваження у певній сфері суспільних відносин. Наприклад, в адміністративному праві за останні десять років все більше науковців почали звертати увагу на те, що надання адміністративних послуг повинне бути максимально приближене до громадян. Пояснюється це тим, що, в першу чергу, страждала ефективність надання адміністративних послуг, коли вони забезпечувались апаратом центральних органів виконавчої влади, а не відповідними органами місцевого самоврядування за місцем проживання особи, яка звернулась за наданням відповідної послуги. Більш того, вважаємо, що в будь-якому адміністративно-правовому механізмі також повинні бути представлені, як обов'язкові елементи, суб'єкти, на

яких розповсюджуються засоби, наприклад, протидії корупції. Якщо звернутися до змісту дисертації С. М. Алфьорова, то помітимо, що його аналіз адміністративно-правового механізму протидії корупції в органах внутрішніх справ не обмежився тільки характеристикою суб'єктів протидії корупції, а й охопив особливості правового статусу працівника органу внутрішніх справ, який і є суб'єктом, до якого застосовуються засоби протидії корупції [2, с. 189-228].

Зважаючи на висловлені вище зауваження до думок С. М. Алфьорова, вважаємо, що слід було запропонувати наступне визначення адміністративно-правового механізму протидії корупції:

«Адміністративно-правовий механізм протидії корупції – це система передбачених адміністративним законодавством правових засобів, які спрямовані на послідовну і максимально ефективну діяльність із протидії корупції».

Переваги цього визначення в порівнянні із визначенням, що запропонував С. М. Алфьоров, полягають у наступному:

- поняття «правові засоби» не відірване від суб'єктів, що реалізують діяльність з протидії корупції, і, таким чином, вони вплетені у елементний склад адміністративно-правового механізму;
- поняттям «правові засоби» охоплюються також і суб'єкти, до яких безпосередньо застосовують заходи щодо протидії корупції;
- акцентується увага не тільки на послідовності «комплексу дій щодо протидії корупції», а й на обов'язковій їх ефективності.

С. М. Алфьоров неодноразово підкреслює, що адміністративно-правовий механізм протидії корупції в Україні недосконалий, має достатньо недоліків, а тому має проблеми з ефективністю своєї реалізації [2, с. 111-112, 121]. До того ж така ефективність повинна визначатись не тільки суб'єктами публічної влади, які зацікавлені в збереженні свого позитивного іміджу у очах населення, а й пересічними громадянами, які відчують на собі всі негативні наслідки корупції в країні. Хотілося б більш радикально підійти до визначення поняття «адміністративно-правовий механізм». Якщо передбачений адміністративним законодавством комплекс правових засобів не досягає своєї основної мети (наприклад, протидії корупції), то і називати таку сукупність правових засобів «механізмом» немає сенсу. Тому, на нашу думку, адміністративно-правовий механізм – це максимально ефективна послідовність використання і застосування правових засобів.

Досліджуючи адміністративно-правовий статус політичних партій, Г. М. Глибіна звертає увагу й на адміністративно-правовий механізм його забезпечення [3]. Щоправда, обрала вчена недостатньо науковий шлях уточнення термінів «механізм» та «забезпечення», звернувшись до енциклопедичних словників, а не до визначення цього терміну в нормативних чи наукових джерелах [3, с. 77].

На підставі аналізу, декількох визначень, що пропонуються в спеціальній літературі, Г. М. Глибіна робить висновок, що «під поняттям «механізм» у правовій науці переважно розуміється як певна логічна конструкція (схема, зразок), що складається із засобів державно-правового впливу на суспільні відносини, так і сукупність відповідних організаційно-процедурних заходів, пов'язаних з реалізацією суб'єктами своїх прав, свобод та обов'язків» [3, с. 77].

Висловимо свої зауваження стосовно запропонованого визначення:

- по-перше, «механізм» не може бути конструкцією, схемою чи зразком, адже тоді він ототожнюється з поняттям «процедурна форма», яка є конструкцією, алгоритмом послідовних дій для одних суб'єктів щодо виконання їх повноважень, а для інших – щодо реалізації їх прав чи виконання юридичних обов'язків. Слова «конструкція», «схема» чи «зразок» характеризують статику правових явищ, тоді як «механізм» свідчить про динаміку певних правових процесів, а тому близький (але не тотожний) за змістовним наповненням до поняття «процес»;
- по-друге, «механізм» може бути «логічною конструкцією», якщо мова йде виключно про результати теоретичного абстрагування. Наприклад, яскравими прикладами «логічної конструкції» є поняття «система права» та «склад правопорушення». Правовий механізм може бути логічною конструкцією, якщо його розглядати виключно як результат теоретичного абстрагування без прив'язки до ефективності і результатів правозастосовної діяльності. Наприклад, визначення адміністративно-правового механізму забезпечення правового статусу політичних партій, що пропонує Г. М. Глибіна, можна визнати логічним і елементи, які вона виділила в цьому механізмі, теж. Якщо ж «механізм» і його ефективність оцінюються на підставі аналізу правозастосовної діяльності, то «логічність» – це зайва властивість, яка недоречна під час характеристики публічно-правових і приватноправових механізмів. Мова

йде про максимально можливе об'єктивне оцінювання суб'єктами наукової діяльності публічно-правових і приватноправових механізмів. Результати ж такого максимально можливого об'єктивного оцінювання не можуть бути «логічними» чи «нелогічними». Вони будуть характеризуватись іншими критеріями – «оптимальний чи неоптимальний набір правових засобів», «якісне чи неякісне правове супроводження відповідного механізму», «ефективна чи не-ефективна діяльність суб'єктів, які вповноважені застосовувати передбачені законодавством правові засоби», тощо.

Також, Г. М. Глибіна пропонує серед елементів забезпечення реалізації адміністративно-правового статусу політичних партій виділити наступні: а) діюче національне законодавство та нормотворчість; б) правові гарантії; в) механізми реалізації права; г) механізми його охорони; ґ) механізми захисту порушеного права [3, с. 82]. Існують певні протиріччя у думках Г. М. Глибіної, адже вона неодноразово наголошує на тому, що до структури правового статусу слід відносити не тільки суб'єктивні права і свободи, а й юридичні обов'язки та юридичну відповідальність [3, с. 82]. При цьому, у визначенні елементів забезпечення реалізації адміністративно-правового статусу політичних партій вона пропустила елементи, які стосуються реалізації політичними партіями своїх обов'язків та відповідальності.

Завершуючи своє дослідження, Г. М. Глибіна запропонувала визначити механізм забезпечення реалізації адміністративно-правового статусу як «діяльність держави в особі її органів та посадових осіб зі створення узгодженої системи умов, засобів та способів, які гарантують та надають політичним партіям реальну можливість здійснення своїх прав, свобод та законних інтересів, а також ефективно забезпечують виконання ними своїх обов'язків» [3, с. 95].

Це визначення теж викликало з нашого боку одне зауваження. Очевидна проблема першочерговості використання понять «діяльність держави» та «сукупність правових засобів» під час визначення адміністративно-правового механізму забезпечення реалізації правового статусу політичних партій. Тобто адміністративно-правовий механізм це «діяльність вповноважених суб'єктів щодо реалізації передбачених законодавством правових засобів» чи «сукупність правових засобів, які послідовно реалізуються вповноваженими на те суб'єктами». На нашу думку, першочерговість повинна бути віддана «сукупності правових засобів», адже

послідовність їх використання і свідчить про наявність ефективного (тут і сьогодні) публічно-правового або приватноправового механізму.

Цікаву і неоднозначну концепцію адміністративно-правового механізму запропонувала Ю. О. Шматова в своєму дисертаційному дослідженні «Механізм адміністративно-правового забезпечення прав людини в умовах надзвичайних ситуацій» [4]. Наприклад, визначення адміністративно-правового механізму як таке відсутнє в дисертації. Автор запропонувала лише наступну конструкцію свого абстрагування: «Під механізмом адміністративно-правового забезпечення прав людини в умовах надзвичайних ситуацій слід розуміти цілісну систему взаємопов'язаних елементів, одні з яких можуть виникати поза межами, а інші виключно в межах правовідносин, через які задовольняються права людини в умовах надзвичайних ситуацій» [4, с. 191].

По-перше, запропоноване визначення не розкриває сутність адміністративно-правового механізму та звелось до перерахування двох видів елементів, які поділені за достатньо сумнівним критерієм.

По-друге, Ю. О. Шматова у визначенні механізму адміністративно-правового забезпечення не роз'ясняє про який набір взаємопов'язаних елементів йде мова. Виявити це можна лише ознайомившись з положеннями наукових праць Ю. О. Шматової. Ці елементи повинні мати якусь єдину правову природу (правові засоби, правові заходи, правові санкції і ін.), інакше – про який ефективний правовий механізм може йти мова?

По-третє, вся теорія права в Україні побудована навколо суспільних відносин як об'єкта правового регулювання. Звідки ж тоді дивні твердження про «елементи, які виникають поза межами правовідносин». Невже вчена не знає про різницю в поняттях «суб'єкт права» (це потенційний учасник правовідносин) та «суб'єкт правовідносин» (це реальний учасник конкретних правовідносин). Тому державні органи і органи місцевого самоврядування, яких вчена віднесла до елементів, що виникають поза межами правовідносин, є щонайменше суб'єктами права і потенційними учасниками конкретних правовідносин. Поза межами правовідносин вони втрачають сенс свого існування в правовій державі. Теж саме стосується і норми права, яку Ю. О. Шматова розглядає як «елемент, який виникає поза межами правовідносин». Якщо керуватися цією тезою, то виходить, що нормотворення Верховної Ради України відбувається за межами існуючих правовідносин. Проблема в тому, що, по-перше, для виникнення конкретного правовідношення необхідна фіксація жит-

тевих обставин, з якими норма права пов'язує виникнення саме цього правовідношення, по-друге, для реалізації правовідношення необхідне посилення в законодавстві на конкретні права і обов'язки учасників правовідносин, по-третє, захист учасників правовідносин і самих правовідносин забезпечується системою правових санкцій, які теж передбачені в нормах кримінального, адміністративного, цивільно-правового та інших галузей законодавства. Як бачимо, є тісний зв'язок між нормою права і правовідносинами, а тому вбачаємо недолугим характеристику норми права як елементу адміністративно-правового механізму, який виникає поза межами правовідносин.

Намагання ж Ю. О. Шматової поділити елементи механізму адміністративно-правового забезпечення прав людини в умовах надзвичайних ситуацій на статичні і динамічні взагалі позбавлені наукового підґрунтя та показують необізнаність автора в теорії адміністративного права. Наприклад, реалізація, охорона та захист прав людини, які Ю. О. Шматова називає динамічними елементами механізму, можна розглядати як форми забезпечення прав людини. Слово «форма» чи «спосіб» завжди характеризують статичні прояви правових явищ. Тому в основу класифікації було покладено суб'єктивне сприйняття вченою понять «статика» і «динаміка».

Достатньо всебічно проблематику механізму правового впливу розкриває у своїй дисертації А. М. Денисова. Автор зазначає: «Механізм правового впливу, що складається з правових засобів, які мають об'єктивний (норми права, нормативно-правові акти, правові стимули, правові обмеження, правові принципи) та суб'єктивний характер, складають основу інформаційно-психологічного та ціннісно-орієнтаційного правового впливу, пов'язані із потребами, мотивами, інтересами, волею, цілями, переконаннями конкретних суб'єктів та забезпечують результативність об'єктивних елементів (правова свідомість, правова культура, правова ідеологія, правове виховання)» [5, с. 206].

Одразу ж слід зазначити, що поняття «правовий вплив» оперує не тільки категоріями «норма права», «правозастосовний акт» чи «заходи примусу», які є суто юридичними категоріями, а й категоріями «свідомість», «правосвідомість» чи «правова ідеологія», які є, в першу чергу, морально-етичними, а вже потім юридичними категоріями. Чи слід до елементів публічно-правових або приватноправових механізмів включати, наприклад, свідомість, ми дамо відповідь пізніше, коли запропонуємо аргументоване наше авторське бачення вирішення цієї проблеми.

В цілому ж, слід підтримати думку А. М. Денисової в тому, що правовий механізм це:

- завжди сукупність (набір) правових засобів;
- правові засоби, серед яких превалюють засоби об'єктивного характеру (норма права, правовідносини, правозастосовний акт і ін.).

Визначення механізму правового впливу, яке запропонувала А. М. Денисова, підштовхнуло нас до додаткових висновків, зокрема, правовий механізм це:

- правові засоби, які корелюються з потребами, інтересами, цілями конкретних суб'єктів (нагадуємо, що таких суб'єктів два види – одні застосовують правові засоби, а інші – є мимовільними учасниками правовідносин, що виникли) та загальною спрямованістю (метою) правового механізму;
- правові засоби, які в цілому забезпечують результативність правового механізму (якщо один із елементів правового механізму «недосконалий», то і функціонування всього правового механізму буде неефективним).

Достатньо ґрунтовно категорія «адміністративно-правовий механізм» досліджена в науково-дослідній роботі С. О. Лисенка, яка називається «Адміністративно-правовий механізм забезпечення протидії незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин серед дітей» [6].

Зміст категорії «адміністративно-правовий механізм» С. О. Лисенко розкриває наступним чином: «Адміністративно-правовий механізм протидії незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин серед дітей – це сукупність норм, що регулюють відносини у сфері діяльності суб'єктів протидії незаконному обігу наркотиків у дитячому середовищі, спрямованих на реалізацію повноважень учасників цих відносин та захисту прав дитини, у випадку порушення яких застосовуються заходи державного впливу» [6, с. 64].

До вище запропонованого визначення можна висловити наступне заперечення. С. О. Лисенко ототожнює поняття «сукупність норм права» і «правовий механізм». По-перше, сукупність норм права притаманна таким категоріям юридичної науки як «право в об'єктивному розумінні», «галузь права» і «правовий інститут». Зміст цих категорій як раз і розкривається через словосполучення «сукупність норм права» або «система правових норм». По-друге, «правовий механізм», як категорія юридичної науки, охоплює своїм змістом норму права як

один із основних його елементів, але не можна його ототожнювати із сукупністю норм права.

До того ж визначення адміністративно-правового механізму, що запропонував С. О. Лисенко, суперечить його висновкам щодо елементного складу механізму, який більш детально буде аналізуватись нами пізніше. Втім підкреслимо, що норма права вказується лише як один із елементів механізму [6, с. 64]. Тобто виходить, що сам адміністративно-правовий механізм є сукупністю норм права, а його елементний склад складається не тільки із норм права, а й із інших правових явищ, які умовно можна об'єднати одним поняттям «правові засоби».

Схожа ситуація виникла з дослідженням Є. Ю. Петрова на тему «Конституційно-правовий статус іноземців в Україні та механізм його забезпечення» [7]. Він запропонував механізм забезпечення конституційно-правового статусу іноземців в Україні визначити як «взаємопов'язану, цілісну систему ратифікованих Верховною Радою України міжнародних угод у сфері прав людини та вітчизняних правових актів, в яких закріплені права, свободи та обов'язки іноземців, їх гарантії, процедури та форми правомірної реалізації іноземцями своїх прав, свобод та обов'язків, а в необхідних випадках – їх охорони та захисту, а також діяльність міжнародних правозахисних інститутів та вітчизняних органів державної влади, органів місцевого самоврядування й інших інституцій держави та громадянського суспільства, спрямована на створення оптимальних умов для реалізації правових приписів і забезпечення конституційно-правового статусу іноземців в Україні» [7, с. 169].

Не розуміємо, навіщо Є. Ю. Петров ототожнює механізм забезпечення конституційно-правового статусу іноземців з актами національного законодавства та міжнародного права? Є поняття «законодавство», яке розкривається як сукупність (система) нормативно-правових актів, а є поняття «правовий механізм», яке акцентує увагу на сукупності правових засобів, що розкривають процес перетворення правил поведінки, закріплених у нормах права, у реальне життя. Тому запропонована Є. Ю. Петровим громіздка теоретична конструкція, яка, на думку вченого, повинна була розкрити сутність механізму забезпечення конституційно-правового статусу іноземців, віддаляє нас від сутності цього складного правового явища.

Можна навести і приклади наукових досліджень, в яких слово «механізм» є ключовим у назві науково-дослідної роботи, але, в самій ди-

сертації не розкривається його юридичний зміст і не обґрунтовується його зв'язок з завданнями і результатами дослідження. Наприклад, В. Б. Дубовик в дисертації «Муніципальні форми та механізми забезпечення охорони права в Україні: проблеми теорії та практики» не розкриває сутності механізмів муніципальної охоронної діяльності, а лише пропонує їх перелік [8]. До таких механізмів він відносить: а) профілактичну роботу з населенням щодо попередження порушень верховенства права та зміцнення правопорядку в територіальній громаді; б) профілактичну діяльність у ювенальній сфері, здійснювану муніципальними службами та іншими закладами у справах дітей; в) охоронну та профілактичну діяльність, здійснювану комунальними підприємствами та органами громадської самодіяльності під контролем органів самоврядування; г) взаємодію у сфері попередження порушень верховенства права та зміцнення правопорядку з правоохоронними органами, структурами громадянського суспільства, установами, підприємствами й організаціями; г) організацію провадження та розгляду справ за адміністративними правопорушеннями [8, с. 182-183].

По-перше, виникає питання, чому В. Б. Дубовик різні види профілактичної роботи, які він класифікує за суб'єктами діяльності, називає «механізмами муніципальної охоронної діяльності»? Достатньо дивний підхід, який так і не отримав більш менш розумного обґрунтування в дисертації.

По-друге, поняття «механізм» використовується в змісті науково-дослідної роботи В. Б. Дубовик без чіткого розуміння автором його змісту, а тому, іноді воно використовується як синонім поняття «форма діяльності» чи «форма співпраці» [8, с. 106], а іноді, як «організаційний порядок створення суб'єктів охорони на муніципальному рівні» [8, с. 109]. Ні перше, ні друге не є «механізмом», а тим паче, «правовим механізмом».

Таким чином, поняття «механізми муніципального забезпечення охорони» не тільки не було розкрите, а й змістовно спотворене та використане не за призначенням.

Цікавою та достатньо аргументованою працею, на нашу думку, є праця О. О. Санжари на тему «Адміністративно-правовий механізм реалізації прав і свобод громадян в сфері місцевого самоврядування» [9]. Ця робота цікава тим, що автор не тільки обмежився констатацією факту, що органи місцевого самоврядування є суб'єктами, які безпосередньо створюють умови для реалізації прав і свобод людини та громадянина на міс-

цевому рівні, і не тільки охарактеризував процедуру надання адміністративних послуг на місцевому рівні, а й з загальнотеоретичних позицій, по-перше, розкрив зміст поняття «адміністративно-правовий механізм» та його структуру, по-друге, з'ясував зміст і форми реалізації прав і свобод, по-третє, дав цілісну картину функціонування адміністративно-правового механізму реалізації прав і свобод осіб. Власне висновки і пропозиції О. О. Санжари і будуть взяті нами за основу при характеристиці публічно-правових і приватноправових механізмів реалізації прав і свобод людини та громадянина.

Наприклад, розкриваючи загальні тенденції одного із напрямків наукових досліджень, який пов'язаний із аналізом адміністративно-правового механізму як явища правової дійсності, О. О. Санжара підкреслює: «Головна проблема таких досліджень полягає в тому, що поняття «адміністративно-правовий механізм» є загальновідомим та достатньо розповсюдженим в наукових джерелах, але це поняття позбавлене чіткого змісту, що вимагає від дослідника додаткових пояснень, які корелюються з предметом його дослідження. Лише предмет науково-дослідної роботи дозволяє, по-перше, конкретизувати зміст даної категорії, по-друге, визначити її місце в системі інших правових категорій та, по-третє, розкрити її значення у практичній сфері (правотворчій чи правозастосовній)» [9, с. 79-80].

Повністю погоджуємось з висловленою думкою, адже предмет дослідження визначає і майбутнє змістовне наповнення категорій «адміністративно-правовий механізм», «публічно-правовий механізм» чи «приватноправовий механізм». Наприклад, предметом нашого дослідження є механізм реалізації прав і свобод людини та громадянина в публічно-правовій і приватноправовій сферах. Таким чином, нам необхідно спочатку визначитись із поняттям «реалізація прав і свобод людини та громадянина» (тобто необхідно визначити сферу реалізації правового механізму). Це, в свою чергу, дозволить окреслити коло передбачених нормами публічного і приватного права правових засобів, які забезпечують реалізацію прав і свобод людини та громадянина (тобто дасть можливість визначити елементи правового механізму). І в останню чергу, ми зможемо зосередити свою увагу на особливостях функціонування правового механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина в публічно-правовій і приватноправовій сферах (наприклад, виявити недоліки його функціонування, дати оцінку його ефективності і оптимальності).

Завершуючи аналіз наукових джерел щодо механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина в публічно-правовій і приватноправовій сферах хочемо підкреслити наступне.

1. Зазначена тема у наукових дослідженнях може бути розкрита за наступними напрямками:

а) публічне право та приватне право як підсистеми національного права та відмінності публічно-правового і приватноправового регулювання. Це дозволить визначити особливості механізму публічно-правового і приватноправового регулювання, а також окреслити коло основних публічно-правових та приватноправових механізмів. Тобто, не тільки публічно-правових та приватноправових механізмів, що забезпечують реалізацію прав і свобод людини та громадянина, а й будь-яких інших (наприклад, публічно-правовий механізм захисту права особи на доступ до публічної інформації чи приватноправовий механізм захисту майнових прав особи);

б) загальний аналіз прав і свобод людини та громадянина, які реалізуються у публічно-правовій і приватноправовій сферах, а також розкриття особливостей форм їх реалізації. Не секрет, що форм реалізації прав і свобод особи в публічно-правовій сфері більше ніж у приватноправовій. Це пов'язано із специфікою методу правового регулювання, що преважує в публічному (імперативний метод) та приватному праві (диспозитивний метод). Такі дослідження показують наскільки багатоаспектним є поняття «реалізація прав особи». До того ж кожна із існуючих форм реалізації прав особи має свій рівень, по-перше, державного впливу, по-друге, правового супроводу;

в) комплексний аналіз публічно-правових і приватноправових механізмів реалізації прав і свобод особи. Так вийшло, що в юридичній науці все більше і більше відбувається процес, який можна назвати «спеціалізація знань та акумулювання практичного досвіду». Проявляється він в тому, що з кожним роком в Україні все менше стає науковців, які спроможні на загальнотеоретичному рівні з урахуванням всіх особливостей публічно-правового і приватноправового регулювання розкрити особливості правових механізмів реалізації прав і свобод особи. Втім, тисячі науковців, які можуть розкрити специфіку лише одного чи двох правових механізмів без поглибленого аналізу їх місця в загальній системі національного правового регулювання. Ця «спеціалізація» нам нав'язана цивілізованими європейськими зразками наукового мислення. Переймаємо

ми ці зразки наукового мислення, бо, по-перше, теж хочемо бути «цивілізованими», по-друге, цей процес фінансово заохочується різними європейськими та міжнародними організаціями. Втім, маючи достатньо позитивний ефект в недалекій перспективі, така «спеціалізація» є руйнівною в далекій перспективі – для майбутньої юридичної науки та національної юридичної наукової стратегії.

2. Дослідження правового механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина в публічно-правовій та приватноправовій сферах є розпорошеними (несистемними), суперечливими за змістовним наповненням, неповними (фрагментарними) та не завжди науково обґрунтованими (з'явилося багато молодих науковців, які не знають, а якщо і знають, то не вміють користуватись науковою методологією). До того ж ці знання та вміння відточуються на протязі усього життя науковця, а не автоматично з'являються у здобувача третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти, як про це думають у МОН України та НАЗЯВО. У науковій діяльності зникла якість, але з'явилася кількість. Це теж певна ментальність цивілізованих країн світу, яка проявляється у наступному:

«Із тисячі наукових праць завжди знайдеться хоча б одна, яка «вистрілить» і дасть свої позитивні плоди для суспільства. Із мільйону наукових праць «вистрілить» вже тисячі наукових досягнень, які будуть мати позитивний ефект для суспільства».

Такий підхід у науковій діяльності можна назвати «Кількість породжує якість». На нашу думку, такий підхід слід назвати «Кількість породжує інформаційне сміття та макулатуру». Той стан наукової думки з питань права, що представлений сьогодні в спеціальній літературі та інтернет просторі, є не що іншим як інформаційним сміттям, яке ні для теорії права, ні для правозастосовної діяльності не мають жодного значення.

Переконані в тому, що в науковій діяльності України повинен використовуватись інший підхід, який можна висловити наступним чином – «Спадкоємність (наступність) наукових знань від наставника (вчителя) до учня в індивідуальному порядку чи через наукові школи». При такому підході «інформаційне сміття» у науковому інформаційному просторі або зовсім зникає, або ж мінімізується до незначних масштабів, бо «наставництво» виконує роль фільтру, який відкидає методологічно необґрунтовані, нелогічні, несистемні і фрагментарні результати досліджень. Роль «наставництва» принижена у цивілізованому європейському підході до наукової діяльності, а тому маємо там дві крайнощі:

а) молодий дослідник виступає в ролі помічника (асистента) видатного вченого. Він не має самостійної теми наукового дослідження, а лише допомагає в дослідженнях, які проводить видатний вчений;

б) молодий дослідник пропонує світу свої власні думки щодо існуючих наукових проблем та шляхи їх вирішення, але результати його творчості не проходять необхідної фільтрації з боку наставника, який, по-перше, в цьому фінансово незацікавлений, по-друге, сприймає молодого дослідника як потенційного конкурента у сфері працевлаштування і науковій діяльності. Власне це й сприяє засміченню наукового простору не науковою інформацією.

3. Правовий механізм реалізації прав і свобод людини та громадянина це сукупність взаємодіючих правових засобів, за допомогою яких забезпечується реалізація суб'єктивних прав осіб у публічно-правовій та приватноправовій сферах. Для більш повного розуміння правового механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина необхідно, по-перше, розкрити елементний склад правового механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина, по-друге, розкрити форми реалізації прав і свобод людини та громадянина як в публічно-правовій, так і в приватно-правовій сферах. Власне ці питання і стануть предметом дослідження у наступному параграфі монографії.

§ 2. Елементи правового механізму реалізації прав і свобод особи

Елементний склад публічно-правових та приватноправових механізмів в наукових джерелах суттєво відрізняється. Для розуміння цієї проблематики в повному обсязі, наведемо декілька прикладів визначення елементів правового механізму і його обґрунтування, що представлені в науковій літературі, а також зробимо критичний аналіз запропонованих концептів.

Зокрема, А. М. Денисова виділяє наступні елементи в механізмі правового впливу: 1) норму права; 2) нормативно-правові акти; 3) правові стимули; 4) правові обмеження; 5) правові принципи; 6) правову свідомість; 7) правову культуру; 8) правову ідеологію; 9) правове виховання [5, с. 199].

Які суперечності, на нашу думку, є у думках А. М. Денисової?

По-перше, вона називає норму права та нормативно-правовий акт як окремі елементи механізму правового впливу (підкреслюємо, що автор використовує поняття «механізм правового впливу», а не поняття «механізм правового регулювання»). Втім, елементний склад механізму правового впливу сформульовано таким чином, що і «норма права» і «нормативно-правовий акт» відіграють у ньому одну ту ж роль. Норма права, завдяки тому, що переважно міститься в нормативно-правових актах, здійснює вплив на існуючі суспільні відносини. В той же час, нормативно-правовий акт, завдяки тому, що містить в собі норми права, теж здійснює вплив на суспільні відносини, які сформувалися в Україні. В такому сенсі взагалі відсутня потреба у виділенні нормативно-правового акту як самостійного елементу механізму правового впливу. Категорія «норма права» має перевагу над категорією «нормативно-правовий акт» і в тому, що норми права можуть міститись не тільки у джерелах права, які формалізовані у вигляді нормативно-правового акту, а й у джерелах, які формалізовані у вигляді правового звичаю, юридичного прецеденту, релігійних джерел і ін. Наприклад, поняттям «нормативно-правовий акт» не охоплюються міжнародні акти, які є обов'язковими для виконання Україною, як суб'єктом міжнародного права, та на її території. Втім норми, що містяться в цих міжнародних актах, цілком охоплюються поняттям «норми права» чи «норми міжнародного права».

По-друге, виділивши нормативно-правовий акт в якості елементу механізму правового впливу, А. М. Денисова чомусь не виділила серед елементів такого механізму акти індивідуальної дії. Акти індивідуальної дії теж мають «правовий вплив», більш того, є загальноновизнаними елементами механізму правового регулювання.

По-третє, А. М. Денисова окремо акцентує увагу на таких елементах механізму правового впливу як «правові стимули» і «правові обмеження». Виникає питання – Предметом дослідження вченої був «механізм правового впливу на особу» чи «механізм правового впливу на суспільні відносини»? Якщо А. М. Денисова досліджувала механізм правового впливу на особу, то більш менш логічно бачиться елементний склад її механізму. Спочатку виділяється норма права, яка закріплює правовий статус особи (її права і обов'язки), а потім акцентується увага на додаткових правових засобах впливу на особистість – правові стимули і обмеження, що супроводжують певні статуси особи (наприклад, правовий

статус публічного службовця). Якщо ж А. М. Денисова досліджувала механізм правового впливу на суспільні відносини, то окремим елементом такого механізму повинні мали бути суб'єкти права (потенційні учасники правовідносин).

По-четверте, в елементному складі механізму правового впливу, що запропонувала А. М. Денисова, окремо вказані правові принципи, втім відсутні правові гарантії. Справа в тому, що в науковій літературі правові принципи часто розглядаються як різновид норм права (так звані «норми-принципи») [10, с. 156-157], у зв'язку з чим, не бачимо сенсу виділення правових принципів як окремого елементу механізму правового впливу. Втім, правові гарантії часто додатково розкривають особливості як механізму правового регулювання, так і механізму правового впливу на особистість. Яскравими прикладами правових гарантії є юридична відповідальність та судовий порядок вирішення правових спорів. Дивно і те, що виділивши «правові стимули» і «правові обмеження» як окремі елементи механізму правового впливу, А. М. Денисова не захотіла розвивати цю логіку далі. Інакше б, вона обов'язково виділила і «правовий примус» як елемент механізму правового впливу.

Як бачимо, логічність елементів механізму правового впливу, що запропонувала А. М. Денисова, порушена. Всі елементи вирвані із контексту інших логічних світоглядних конструкцій правових механізмів, а тому у сукупності створюють алогічний, суперечливий і науково-необґрунтований набір правових засобів. Втім, повністю підтримуємо А. М. Денисову в тому, що серед елементів механізму правового впливу, а також серед елементів публічно-правових і приватноправових механізмів, слід виділяти правову свідомість, правову культуру, правову ідеологію та правове виховання.

Є. Ю. Петров вважає, що механізм забезпечення конституційно-правового статусу іноземців складається з таких елементів: 1) система правових актів, які закріплюють конституційно-правовий статус іноземців в Україні; 2) права, свободи, обов'язки іноземців та гарантії їх прав і свобод [7, с. 160]. Хочемо здивувати Є. Ю. Петрова, але елементи, які він вказує в дисертації і видає за елементи конституційно-правового механізму забезпечення статусу іноземців, є, в одних випадках, елементами правового статусу іноземців (права, свободи, обов'язки іноземців), а в інших – неповним переліком елементів, які забезпечують реалізацію конституційно-правового статусу іноземців (правові акти і правові гаран-

тії). Конституційно-правовий механізм не може обмежуватись виключно переліком прав, свобод і обов'язків іноземців, він повинен включати до свого складу і суб'єктів, які вповноважені, в одних випадках, надавати правовий статус особі (наприклад, статус біженця), забезпечувати реалізацію прав особи у статусі іноземця, забезпечувати виконання цією особою обов'язків, а в інших випадках – застосовувати заходи примусового характеру до іноземців, що порушили вимоги національного законодавства. Тому, конституційно-правовий механізм це не просто набір елементів правового статусу, а сукупність правових засобів, які дозволяють: 1) набути статус іноземця; 2) реалізувати права і обов'язки, що закріплені за цим статусом, за чітко встановленими процедурами; 3) позбутися чи змінити статус іноземця на інший передбачений законодавством статус; 4) застосувати до іноземця заходи примусу, в порядку і на підставах, передбачених законодавством, якщо він порушує вимоги національного права, та ін. Все це відсутнє у теоретичній конструкції елементів конституційно-правового механізму забезпечення статусу іноземців, що запропонував Є. Ю. Петров.

С. О. Лисенко стверджує, що основними складовими адміністративно-правового механізму є: 1) правовідносини; 2) норми права, що визначають права та обов'язки суб'єктів вказаних правовідносин; 3) нормативно-правові акти, які регламентують конкретну сферу суспільних відносин; 4) суб'єкти, вповноважені реалізовувати свої повноваження у відповідній сфері суспільних відносин; 5) адміністративна відповідальність, яка застосовується у випадках вчинення правопорушень [6, с. 64].

До цієї теоретичної конструкції теж є зауваження:

По-перше, є зауваження щодо логічності розташування (послідовності) елементів адміністративно-правового механізму. С. О. Лисенко на перше місце виносить правовідносини, на друге – норму права, і на третє – нормативно-правовий акт. Без норми права, яка регламентує певні суспільні відносини, правовідносини виникнути не можуть. Тому логічніше було б на першому місці вказати норму права, а на другому – правовідносини. Як вже зазначалося, нормативно-правовий акт це формалізований вигляд права (норм права), а тому не бачимо сенсу взагалі згадувати про такий елемент в правовому механізмі.

По-друге, серед елементів адміністративно-правового механізму С. О. Лисенко називає суб'єктів, що реалізують свої повноваження у відповідній сфері суспільних відносин, втім забуває, що правовий механізм

неефективний без врахування в його елементному складі суб'єктів, до яких застосовуються правові засоби. Наприклад, адміністративно-правовий механізм запобігання корупції буде неповним, якщо в його елементному складі не виділяти суб'єктів, до яких застосовуються положення Закону України «Про запобігання корупції». Якби не вдосконалювалась система антикорупційних органів, завжди необхідно враховувати: а) специфіку посад, що займають потенційні корупціонери; б) особливості напрямів діяльності суб'єктів, протиправні дії яких підпадають під ознаки корупційних правопорушень; в) сферу суспільних відносин, в якій потенційні корупціонери можуть вчиняти протиправні діяння; г) ймовірні форми корупційних діянь різних категорій суб'єктів, тощо.

О. О. Санжара запропонував наступний перелік елементів адміністративно-правового механізму реалізації прав і свобод громадян в сфері місцевого самоврядування:

«1) норми права, які встановлюють: а) права і свободи громадян в сфері місцевого самоврядування; б) умови, форми та процедури реалізації цих прав і свобод» [9, с. 98].

Повністю підтримуємо такий підхід, адже норма права є завжди первинним елементом у будь-якому правовому механізмі. При цьому, не важливо в яких правових джерелах міститься така норма права, а тому ні нормативно-правовий акт, ні нормативний договір, ні правовий прецедент та інші джерела права не виділяються в якості самостійного елемента публічно-правового і приватноправового механізмів. Щодо питань, які потребують свого унормування, вони можуть бути різноманітними в залежності від специфіки суспільних відносин, в межах яких набуває своєї реалізації правовий механізм. Наприклад, якщо мова йде про правовий механізм притягнення особи до адміністративної відповідальності, то серед його елементів необхідно буде виділити норму права, яка: а) встановлює підстави адміністративної відповідальності; б) закріплює систему і повноваження суб'єктів, які вправі притягувати винних осіб до відповідальності; в) регламентує процедуру притягнення особи до відповідальності; г) закріплює правовий статус учасників провадження в справах про адміністративні правопорушення, серед яких особливе місце посідає особа, що притягується до адміністративної відповідальності.

«2) суб'єктів права, які є учасниками правовідносин щодо реалізації прав і свобод громадян в сфері місцевого самоврядування (громадяни та органи місцевого самоврядування)» [9, с. 98].

Цей елемент правового механізму, теж слід підтримати. Використовуючи поняття «суб'єкт права», О. О. Санжара зумів об'єднати в одному елементі адміністративно-правового механізму двох різних суб'єктів – суб'єкта, наділеного владними повноваженнями, та фізичну особу, яка реалізує свої права і свободи або шляхом звернення до владних суб'єктів, або за власною ініціативою без звернення до суб'єктів, наділених владними повноваженнями. Більшість концепцій щодо елементів правових механізмів, які були проаналізовані нами вище, або взагалі забувають про суб'єктів, що забезпечують реалізацію правового механізму, або ж називають тільки суб'єктів, наділених владними повноваженнями.

«3) форми реалізації норм права, які забезпечують реалізацію прав і свобод громадян» [9, с. 98].

Цей елемент правового механізму цікавий тим, що О. О. Санжара зумів логічно зв'язати здобутки теорії права про форми реалізації норми права з сучасними уявленнями суспільства про реалізацію прав і свобод особи. До того ж перший елемент правового механізму (норма права), доповнений другим елементом (суб'єкти права), логічно перетікає (формує) третій елемент правового механізму – «форми реалізації норм права, які забезпечують реалізацію правового статусу суб'єктів права». Таким чином, дійсно розкривається «правовий механізм» реалізації прав особи, коли відбувається поступове перетворення нормативних приписів у факти реального життя щодо реалізації конкретною особою своїх суб'єктивних прав.

«4) правову свідомість, правову культуру, правову ідеологію та правове виховання учасників правовідносин щодо реалізації прав і свобод громадян в сфері місцевого самоврядування» [9, с. 98].

Цей елемент правового механізму є достатньо дискусійним в науковій літературі, втім вважаємо, що при характеристиці правових механізмів, які пов'язані із реалізацією прав і свобод особи, обов'язково слід говорити про правову свідомість, правову культуру, правову ідеологію і правове виховання.

Обумовлюємо свій підхід наступним чином.

По-перше, від рівня правосвідомості особи залежить скористається вона своїми правами чи ні. Іноді особа не знає, що наділена національним законодавством певним об'ємом прав. Інколи правовий нігілізм особи не дозволяє їй скористатись правами і свободами, що надаються їй державою (негативне ставлення особи до національного права). Бувають

випадки, коли особа реалізує свої права і свободи, але використовує при цьому застарілі чи, навіть, незаконні способи (через знайомих, через корупційні схеми і ін.).

По-друге, від наявності чи відсутності у особи правової культури залежить наскільки така особа готова не тільки реалізовувати свої права і свободи, а й захищати їх у спосіб, передбачений законом. Якщо ж мова йде про публічних службовців, які забезпечують реалізацію прав і свобод громадян, то такі особи повинні мати професійну правову культуру. Вона проявляється у наявності у них: а) знань про вимоги законодавства; б) поваги до національного права; в) освіченості; г) ерудиції; г) духовності; д) високого рівня інтелекту. Дивно, але сьогодні дуже мало публічних службовців (особливо політичних службовців), які відповідають цим вимогам. Згадайте лише один із чисельних випадків, коли народний депутат у залі Верховної Ради України переписувався з повією [11]. За цей аморальний вчинок депутат так і не поніс ані юридичної, ані політичної відповідальності.

По-третє, якість забезпечення реалізації прав і свобод особи часто залежить від правової ідеології, яка сповідується в державі, та яку використовують суб'єкти правозастосування у нестандартних правових ситуаціях. Слід відзначити, що в Україні існує два види правової ідеології:

а) офіційна правова ідеологія, яка проголошує права і свободи людини та громадянина найважливішою цінністю для держави;

б) неофіційна правова ідеологія, яка сконцентрована на захисті прав невеликої соціальної групи зі своїми специфічними інтересами (наприклад, публічні службовці, які зацікавлені в збереженні свого привілейованого становища у суспільстві, олігархи, які зацікавлені у лобюванні своїх інтересів в парламенті та реалізації цих інтересів через систему органів виконавчої влади, тощо). Випадки прийняття важливих рішень у державі керуючись доцільністю, а не правовими засадами, теж слід відносити до фактів використання неофіційної правової ідеології.

На жаль, в ситуаціях, коли конкурують між собою офіційна та неофіційна правові ідеології, часто перемагає остання, адже вона забезпечується адміністративним ресурсом. Зрозуміло, що при використанні неофіційної правової ідеології, зокрема, при здійсненні правосуддя, можливе грубе порушення прав і свобод людини та громадянина (наприклад, суддя виносить рішення не за законом, а за вказівкою з Офісу Президента України). Ця проблема швидко вирішується, якщо в країні розвинуті ін-

ституту громадянського суспільства. Втім, в Україні всі ці інститути хоча і є в наявності, але носять штучний характер. Вони не виконують своїх функцій за призначенням, а тому офіційна правова ідеологія в Україні сьогодні під загрозою.

Офіційна правова ідеологія повинна базуватися на «дусі права» і на «букві закону», якщо вони не суперечать один одному. Якщо ж на практиці виникає питання – чим керуватися при вирішенні конкретної складної правової ситуації «буквою закону» чи «духом права»? – слід пріоритет завжди віддавати «духу права». Досвід показує, що «буква закону», поряд з низьким рівнем законодавчої техніки, спотворює правове регулювання і часто не тільки не сприяє реалізації прав і свобод особи, а й унеможливує таку реалізацію взагалі. Будь-яке рішення, що забезпечує реалізацію прав і свобод особи, повинне ґрунтуватися на загальній правовій ідеології держави, яка, в свою чергу, ґрунтується на «дусі права». Отже, таке негативне явище як «бюрократизм» (яке часто виникає під час реалізації прав особи в публічно-правовій сфері) завжди ґрунтується на «букві закону» і ігнорує офіційну правову ідеологію в державі.

По-четверте, якість забезпечення реалізації прав і свобод особи залежить також від рівня її правового виховання. Власне правове виховання і є тим первинним чинником, завдяки якому у особи формується відповідний рівень правової свідомості і правової культури. Таке виховання відбувається не тільки через систему закладів освіти, а й шляхом запозичення позитивного досвіду у інших осіб. Тому, іноді дивуєшся з того, що здобувачам першого рівня вищої освіти читаєш лекції про корупцію як негативне соціально-правове явище, а окремі особи, які займали чи займають високі посади в державі, вивозять за кордон кошти, які вони не могли б заробити за все життя [12]. В таких умовах всі зусилля щодо підвищення рівня правового виховання молоді стають марними, адже в їх головах не співпадає теоретична модель правомірної поведінки публічного службовця з його реальними вчинками.

Підводячи підсумок критичного аналізу думок, висловлених в наукових джерелах, хочемо зазначити, що серед елементів правового механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина слід виділяти:

1) норму права, яка закріплює: а) права і свободи особи; б) способи чи процедури реалізації прав і свобод в публічно-правовій та приватноправовій сферах;

2) суб'єктів права, які: а) реалізують свої суб'єктивні права через передбачені національним законодавством форми; б) забезпечують чи сприяють у забезпеченні реалізації прав і свобод особи;

3) форми реалізації норм права, які забезпечують реалізацію прав і свобод особи, про що більш детально піде мова в наступному параграфі монографії. Лише підкреслимо, що форма реалізації норми права залежить від того, який власне суб'єкт права приймає участь у правовідносинах з реалізації прав і свобод особи;

4) правове виховання, правову ідеологію, правову культуру і правову свідомість учасників правовідносин щодо реалізації прав і свобод особи.

§ 3. Форми реалізації норм права, що забезпечують реалізацію прав і свобод особи

Особливості правового механізму реалізації прав і свобод особи найбільш повно розкриваються через аналіз форм реалізації норм права, адже кожен суб'єкт права відіграє в цьому процесі свою особливу роль.

Слід відзначити, що серед науковців немає єдиної думки щодо кількості форм реалізації норм права. Хтось виділяє дві форми, дехто – три форми, а переважна більшість вчених – чотири форми. До того ж аналіз форм реалізації норм права відбувається в юридичній літературі, як правило, без прив'язки до особливостей публічного і приватного права.

Отже, зупинимось на аналізі представлених в спеціальній літературі думок щодо форм реалізації норм права.

Наприклад, І. В. Болокан зазначає, що можна виділити три підходи до видів форм реалізації норми права.

1. *Існує лише дві форми реалізації норми права – виконання і застосування* (наприклад, Р. А. Калюжний) [13, с. 13].

Такий підхід завжди був розповсюджений серед представників радянського адміністративного права, яке, в свою чергу, забезпечувало функціонування органів виконавчої влади і взагалі не переймалося питаннями забезпечення реалізації прав і свобод особи в публічно-правовій сфері. Державо-центристська концепція адміністративного права звертала увагу лише на ті форми реалізації норм права, які використовували суб'єкти державного управління (виконання і застосування), та ігнорувала ті фор-

ми, якими могли б користуватися пересічні громадяни (використання і додержання). Таким чином, концепція «двох форм реалізації норм права» є архаїчною та такою, що не відповідає сучасним уявленням про публічне і приватне право.

2. *Існує три форми реалізації норми права – виконання, використання і застосування* (наприклад, М. Ю. Осипов) [13, с. 13]. Ця концепція форм реалізації норм права ґрунтується на аналізі активних дій учасників правовідносин. Тобто, щоб виконати, використати чи застосувати норму права необхідно вчинити активні дії. Проте реалізація норм права можлива і в пасивній формі, коли учасник правовідносин утримується від дій, що можуть завдати шкоду суспільству чи порушити права інших осіб. Утримуючись від таких «антисоціальних» вчинків особа теж реалізує норму права та забезпечує можливість реалізації прав і свобод іншими особами.

3. *Існує чотири форми реалізації норми права – дотримання, виконання, використання та застосування* (наприклад, С. Г. Стеценко) [13, с. 13]. Власне цю концепцію форм реалізації норм права вважаємо найбільш обґрунтованою та такою, що допомагає розкрити специфіку реалізації прав і свобод особи у публічно-правовій та приватноправовій сферах.

Розглянемо специфіку кожної із виділених вище форм реалізації норм права, які пов'язані із забезпеченням прав і свобод особи.

1. *Дотримання норми права з метою реалізації прав і свобод особи в публічному та приватному праві.* Наприклад, Г. М. Глибіна зазначає: «Дотримання – вид реалізації права, який пов'язаний з утримання політичних партій від вчинення дій, що заборонені правовими нормами. Зауважимо, що даний спосіб реалізації права відрізняється від інших тим, що здійснюється у пасивній формі та, як правило, поза адміністративно-правовими відносинами» [3, с. 89].

По-перше, сам факт утримання особи від певних дій, які заборонені законом, вже свідчить про те, що особа перебуває у відповідних правовідносинах. Тому твердження Г. М. Глибіної, що «дотримання» реалізується поза межами правовідносин, показує лише низький рівень теоретичних знань у дослідниці і не відповідає реальному стану речей.

По-друге, «дотримання» дійсно набуває свого прояву у пасивній формі і полягає в утриманні особи від певних небажаних дій, що кваліфікуються в праві як «заборони» та «обмеження». Конституція України теж містить «норми-заборони» та «норми-обмеження». Наприклад, ст. 37

Конституції України забороняє утворення політичних партій, програмні цілі яких спрямовані на ліквідацію незалежності України.

Яскравим прикладом дотримання норм права в публічному праві є утримання публічного службовця від дій, які передбачені в Розділі IV Закону України «Про запобігання корупції» (обмеження щодо використання службових повноважень чи свого становища, обмеження щодо одержання подарунків і ін.) [14]. Утримання публічного службовця від таких заборон та обмежень створює умови (тобто зникають перешкоди) для реалізації іншими особами своїх прав і свобод в публічно-правовій сфері.

В приватному праві яскравим прикладом дотримання прав і свобод є положення ст. 13 ЦК України, де наголошується, що «не допускаються дії особи, які вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах» [15, ст. 13]. Фізична чи юридична особа, які утримуються від вчинення таких антисоціальних вчинків, створюють умови для реалізації іншими суб'єктами приватного права своїх суб'єктивних прав.

2. *Виконання норми права з метою реалізації прав і свобод особи в публічному та приватному праві.* Зокрема, О. О. Санжара запропонував виділяти наступні ознаки, що характеризують «виконання» як форму реалізації норми права. До таких ознак, на його думку, відносяться наступні: а) «виконання» завжди набуває свого прояву у активних діях; б) воно полягає у реалізації юридичних обов'язків, які закріплені національним законодавством за особою; в) «виконання» стосується як суб'єктів з владними повноваженнями, так і суб'єктів приватного права (фізичних і юридичних осіб), що мають обов'язки в публічно-правовій сфері [9, с. 145].

Повністю погоджуємось із запропонованим переліком ознак «виконання» як форми реалізації норми права. Втім, звертаючи увагу на те, що в монографії проводиться загальний аналіз і публічно-правового, і приватноправового механізмів, слід підкреслити, що в публічному і приватному праві виконання норми права проявляється по-різному. Імперативний метод правового регулювання, який лежить в основі більшості публічно-правових відносин, впливає на те, що виконання норми права відбувається в межах владних відносин. Наприклад, ст. 18 Закону України «Про Національну поліцію» передбачає, що поліцейський зобов'язаний поважати і не порушувати права та свободи людини, надавати невідкладну допомогу особам, що постраждали від нещасних випадків, тощо [16, ст. 18]. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» за-

кріплює обов'язок релігійних організацій дотримуватись вимог національного законодавства та правопорядку [17].

Диспозитивний метод правового регулювання, який лежить в основі приватноправових відносин, впливає на те, що суб'єкт владних повноважень приймає участь у таких відносинах на договірних засадах. Наприклад, органи державної влади та державні службовці можуть виступати однією із сторін цивільно-правового договору і, відповідно, брати на себе зобов'язання, які витікають з умов такого договору. У відповідності до вимог ст. 8 Закону України «Про захист суспільної моралі» власник магазину, який продає предмети сексуального чи еротичного характеру, зобов'язаний інформувати громадян про специфіку магазину [18, ст. 8].

3. Використання норми права з метою реалізації прав і свобод особи в публічному та приватному праві. Зокрема, Г. М. Глибіна підкреслює, що використання – це реалізація за власним бажанням особи своїх прав у публічно-правовій чи приватноправовій сферах [3, с. 89]. О. О. Санжара називає наступні ознаки «використання»: а) воно невід'ємне від суб'єктивного права особи; б) воно здійснюється не за примусом, а за власним бажанням; в) «використання» допускає альтернативність способів реалізації суб'єктивного права; г) «використання» завжди є правомірною поведінкою особи [9, с. 145]. Повністю погоджуємось з цими ознаками та пропонуємо виділити серед них ще одну – «г) реалізація прав і свобод у формі «використання» відбувається, як правило, за чітко визначеними в національному законодавстві процедурами, втім можливі випадки реалізації прав і свобод без будь-яких правових процедур (наприклад, свобода зібрань дуже часто реалізується особою без дотримання якихось спеціальних процедурних вимог)».

Суб'єкти права реалізують свої права і свободи як в публічно-правовій, так і приватноправовій сферах. Зокрема, Закон України «Про державну службу» закріплює за публічними службовцями цілий комплекс прав, які вони реалізують в публічно-правових відносинах (право на чітке визначення посадових обов'язків, право на просування по службі з урахуванням професійної компетентності і ін.) [19, ст. 7]. Закон України «Про авторське право і суміжні права» закріплює перелік приватних прав особи, а саме, майнових прав автора (виключне право на використання твору, право дозволяти чи забороняти відтворення творів і ін.) [20, ст. 15].

4. Застосування норми права з метою реалізації прав і свобод особи в публічному та приватному праві. Наприклад, Г. М. Глибіна зазначає,

що «застосування» як форма реалізації норм права є владною діяльністю суб'єктів публічного адміністрування щодо вирішення конкретних ситуацій індивідуального характеру [3, с. 89]. В нашому випадку – це визначення слід уточнити, адже мова йде про «вирішення конкретних ситуацій індивідуального характеру», які пов'язані із реалізацією прав і свобод особи. О. О. Санжара пропонує виділяти наступні ознаки «застосування» як форми реалізації норм права: а) воно має індивідуальний характер (тобто спрямоване на забезпечення реалізації суб'єктивного права конкретної особи); б) «застосування» завжди реалізується в активній формі; в) воно реалізується виключно суб'єктом з владними повноваженнями (державним органом, органом місцевого самоврядування, посадовою особою публічної служби та ін.); г) через те, що «застосування» реалізується виключно суб'єктом з владними повноваженнями, воно завжди має процедурну регламентацію; г) результатом «застосування» завжди є правозастосовний акт; д) воно завжди здійснюється у правомірній формі; є) «застосування» має обслуговуючий характер по відношенню до інших форм реалізації норм права [9, с. 148]. Підтримуючи думки вченого, хочемо доповнити перелік ознак «застосування» як форми реалізації норм права ще однією ознакою – «ж) воно завжди реалізується у межах публічно-правових відносин». Таким чином, особливість приватноправового механізму реалізації прав і свобод особи полягає у тому, що він використовує не чотири, а три форми реалізації норм права – дотримання, виконання, використання.

Висновки до розділу 1

Підводячи підсумки аналізу механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина в юридичній науці, необхідно зазначити, що лише в поодиноких наукових працях в повному обсязі аналізується поняття «механізм реалізації прав і свобод людини та громадянина», більшість же досліджень фрагментарно досліджують окремі аспекти цього поняття. Таким чином, можна констатувати, що дослідження правового механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина в публічно-правовій та приватноправовій сферах є розпорощеними, суперечливими за змістовним наповненням, неповними та не завжди науково обґрунтованими.

Правовий механізм реалізації прав і свобод людини та громадянина це сукупність взаємодіючих правових засобів, за допомогою яких забезпечується реалізація суб'єктивних прав осіб у публічно-правовій та приватноправовій сферах.

Серед елементів правового механізму реалізації прав і свобод людини та громадянина слід виділяти:

1) норму права, яка закріплює: а) права і свободи особи; б) способи чи процедури реалізації прав і свобод в публічно-правовій та приватноправовій сферах;

2) суб'єктів права, які: а) реалізують свої суб'єктивні права через передбачені національним законодавством форми; б) забезпечують чи сприяють у забезпеченні реалізації прав і свобод особи;

3) форми реалізації норм права, які забезпечують реалізацію прав і свобод особи;

4) правове виховання, правову ідеологію, правову культуру і правову свідомість учасників правовідносин щодо реалізації прав і свобод особи.

Слід виділяти чотири форми реалізації норми права, які забезпечують реалізацію прав і свобод особи: 1) дотримання; 2) виконання; 3) використання; 4) застосування.

Дотримання норми права набуває свого прояву у пасивній формі і полягає в утриманні особи від певних небажаних дій, що кваліфікуються в праві як «заборони» та «обмеження».

Виконання, як форма реалізації норми права, характеризується наступними ознаками: а) завжди набуває свого прояву у активних діях; б) полягає у реалізації юридичних обов'язків, які закріплені національним законодавством за особою; в) стосується як суб'єктів з владними повноваженнями, так і суб'єктів приватного права (фізичних і юридичних осіб), що мають обов'язки в публічно-правовій чи приватноправовій сферах.

Використання, як форма реалізації норми права, характеризується наступними ознаками: а) є невід'ємним від суб'єктивного права особи; б) здійснюється не за примусом, а за власним бажанням; в) допускає альтернативність способів реалізації суб'єктивного права; г) завжди є правомірною поведінкою особи; г) відбувається, як правило, за чітко визначеними в національному законодавстві процедурами, втім можливі випадки реалізації прав і свобод без будь-яких правових процедур.

Застосування, як форма реалізації норм права, характеризується наступними ознаками: а) має індивідуальний характер; б) завжди реалізується в ак-

тивній формі; в) реалізується виключно суб'єктом з владними повноваженнями; г) завжди має процедурну регламентацію; г) результатом застосування завжди є правозастосовний акт; д) завжди здійснюється у правомірній формі; є) має обслуговуючий характер по відношенню до інших форм реалізації норм права; ж) завжди реалізується у межах публічно-правових відносин.

Список використаних джерел

1. Алфьоров С. М. Адміністративно-правовий механізм протидії корупції в органах внутрішніх справ: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2011. 444 с.
2. Алфьоров С. М. Заходи організаційно-правового характеру в адміністративно-правовому механізмі протидії корупції в ОВС. *Вісник Академії митної служби України. Серія: «Право»*. 2011. № 1. С. 39-43.
3. Глибіна Г. М. Адміністративно-правовий статус політичних партій та механізми забезпечення його реалізації: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2011. 181 с.
4. Шматова Ю. О. Механізм адміністративно-правового забезпечення прав людини в умовах надзвичайних ситуацій: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Державний вищий навчальний заклад «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». Київ, 2012. 224 с.
5. Денисова А. М. Механізм і засоби правового впливу (теоретико-правове дослідження): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2013. 230 с.
6. Лисенко С. О. Адміністративно-правовий механізм забезпечення протидії незаконному обігу наркотичних засобів і психотропних речовин серед дітей: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Міжрегіональна Академія управління персоналом. Київ, 2013. 212 с.
7. Петров Є. Ю. Конституційно-правовий статус іноземців в Україні та механізм його забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – кон-

ституційне право; муніципальне право. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2013. 219 с.

8. Дубовик В. Б. Муніципальні форми та механізми забезпечення охорони права в Україні: проблеми теорії та практики: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Маріупольський державний університет. Маріуполь, 2013. 226 с.

9. Санжара О. О. Адміністративно-правовий механізм реалізації прав і свобод громадян в сфері місцевого самоврядування: дис. ...докт. філософії у галузі права: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право (081 – Право). Університет митної справи та фінансів, Дніпро, 2020. 238 с.

10. Миколенко О. І. Теорія адміністративного процедурного права: монографія. Харків: Бурун Книга, 2010. 336 с.

11. Папараці зняли переписку «слуги народу» з повісю, він каже: постановка. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/10/30/7230479>.

12. СБУ проводить обшуки на КПП «Лужанка» на кордоні з Угорщиною. *LB. UA «PRAVO»*. Новини від 27.07.2022 р. URL: https://lb.ua/pravo/2022/07/27/524441_sbu_provodit_obshuki_kpp_luzhanka.html

13. Болокан І. В. Реалізація норм адміністративного права: проблемні питання теорії та практики: автор. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07 – адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2017. 32 с.

14. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 р. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 49. Ст. 2056.

15. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.

16. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 р. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 40-41. Ст. 379.

17. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 25. Ст. 283.

18. Про захист суспільної моралі: Закон України від 20.11.2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 14. Ст. 192.

19. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 р. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 4. Ст. 43.

20. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 13. Ст. 64.

References

1. Alf'orov S. M. (2011). Administratyvno-pravovyy mekhanizm protydyi koruptsiyi v orhanakh vnutrishnikh sprav: dys. ...dokt. yuryd. nauk: 12.00.07 – administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiyne pravo. Kharkivs'kyy natsional'nyy universytet vnutrishnikh sprav. Kharkiv. 444 s. [in Ukrainian].

2. Alf'orov S. M. (2011). Zakhody orhanizatsiyno-pravovoho kharakteru v administratyvno-pravovomu mekhanizmi protydyi koruptsiyi v OVS. *Visnyk Akademiyi mytnoyi sluzhby Ukrayiny*. Seriya: «Pravo». № 1. S. 39-43. [in Ukrainian].

3. Hlybina H. M. (2011). Administratyvno-pravovyy status politychnykh partiy ta mekhanizmy zabezpechennya yoho realizatsiyi: dys. ...kand. yuryd. nauk: 12.00.07 – administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiyne pravo. Zaporiz'kyy natsional'nyy universytet. Zaporizhzhya, 181 s. [in Ukrainian].

4. Shmatova Yu. O. (2012). Mekhanizm administratyvno-pravovoho zabezpechennya prav lyudyny v umovakh nadzvychaynykh sytuatsiy: dys. ...kand. yuryd. nauk: 12.00.07 – administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiyne pravo. Derzhavnyy vyshchyy navchal'nyy zaklad «Kyyivs'kyy natsional'nyy ekonomichnyy universytet imeni Vadyma Het'mana». Kyiv. 224 s. [in Ukrainian].

5. Denysova A. M. (2013). Mekhanizm i zasoby pravovoho vplyvu (teoretyko-pravove doslidzhennya): dys. ...kand. yuryd. nauk: 12.00.01 – teoriya ta istoriya derzhavy i prava; istoriya politychnykh i pravovykh vchen'. Natsional'na akademiya vnutrishnikh sprav. Kyiv. 230 s. [in Ukrainian].

6. Lysenko S. O. (2013). Administratyvno-pravovyy mekhanizm zabezpechennya protydyi nezakonnomu obihu narkotychnykh zasobiv i psykhotropnykh rehovyn sered ditey: dys. ...kand. yuryd. nauk: 12.00.07 – administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiyne pravo. Mizhrehional'na Akademiya upravlinnya personalom. Kyiv. 212 s. [in Ukrainian].

7. Petrov Ye. Yu. (2013). Konstytutsiyno-pravovyy status inozemtsiv v Ukrayini ta mekhanizm yoho zabezpechennya: dys. ...kand. yuryd. nauk: 12.00.02 – konstytutsiyne pravo; munitsypal'ne pravo. Kharkivs'kyy natsional'nyy universytet vnutrishnikh sprav. Kharkiv. 219 s. [in Ukrainian].

8. Dubovyk V. B. (2013). Munitsypal'ni formy ta mekhanizmy zabezpechennya okhorony prava v Ukrayini: problemy teoriiy ta praktyky: dys. ...kand. yuryd. nauk: 12.00.02 – konstytutsiyne pravo; munitsypal'ne pravo. Mariupol's'kyy derzhavnyy universytet. Mariupol'. 226 s. [in Ukrainian].

9. Sanzhara O. O. (2020). Administratyvno-pravovyy mekhanizm realizatsiyi prav i svobod hromadyan v sferi mistsevoho samovryaduvannya: dys. ...dokt. filosofiyi u haluzi prava: 12.00.07 – administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiyne pravo (081 – Pravo). Universytet mytnoyi spravy ta finansiv, Dnipro. 238 s. [in Ukrainian].

10. Mykolenko O. I. (2010). Teoriya administratyvnoho protsedurnoho prava: monohrafiya. Kharkiv: Burun Knyha. 336 s. [in Ukrainian].

11. Paparatsi znyaly perezysku «sluhy narodu» z poviyeyu, vin kazhe: postanovka. Ukrayins'ka pravda. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/10/30/7230479>. [in Ukrainian].

12. SBU provodyt' obshuky na KPP «Luzhanka» na kordoni z Uhorschchynoyu. LB. UA «PRAVO». Novyny vid 27.07.2022. URL: https://lb.ua/pravo/2022/07/27/524441_sbu_provodit_obshuki_kpp_luzhanka.html [in Ukrainian].

13. Bolokan I. V. (2017). Realizatsiya norm administratyvnoho prava: problemni pytannya teoriiy ta praktyky: avtor. dys. ...dokt. yuryd. nauk: 12.00.07 – administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiyne pravo. Zaporiz'kyy natsional'nyy universytet. Zaporizhzhya. 32 s. [in Ukrainian].

14. Pro zapobihannya koruptsiyi: Zakon Ukrayiny vid 14.10.2014 r. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2014. № 49. St. 2056. [in Ukrainian].

15. Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2003. №№ 40-44. St. 356. [in Ukrainian].

16. Pro Natsional'nu politsiyu: Zakon Ukrayiny vid 02.07.2015 r. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2015. № 40-41. St. 379. [in Ukrainian].

17. Pro svobodu sovisti ta relihiyni orhanizatsiyi: Zakon Ukrayiny vid 23.04.1991 r. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady URSR*. 1991. № 25. St. 283. [in Ukrainian].

18. Pro zakhyst suspil'noyi morali: Zakon Ukrayiny vid 20.11.2003 r. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2004. № 14. St. 192. [in Ukrainian].

19. Pro derzhavnu sluzhbu: Zakon Ukrayiny vid 10.12.2015 r. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2016. № 4. St. 43. [in Ukrainian].

20. Pro avtors'ke pravo i sumizhni prava: Zakon Ukrayiny vid 23.12.1993 r. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 1994. № 13. St. 64. [in Ukrainian].